

УДК 61(091):613.816(477.54)''1919/1934''

І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко
Харківський національний медичний університет

СПЕЦИФІКА ОРГАНІЗАЦІЇ БОРОТЬБИ З АЛКОГОЛІЗМОМ І ПЕРШІ КРОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З ЙОГО ПОДОЛАННЯ В СТОЛИЧНОМУ ХАРКОВІ 1920-х–поч. 1930-х рр.

Стаття присвячена дослідженню боротьби з алкоголізмом у Харкові в часи перебування міста столицею УРСР. Особлива увага приділяється адміністративним, правовим, медичним та громадським заходам у боротьбі з алкоголізмом. У статті чільне місце відводиться харківському «ноу-хау» – витверезнику, який став першим закладом подібного типу в Україні. Результати даного дослідження свідчать про те, що методи боротьби з алкоголізмом у Харкові у 1920-х – на поч. 1930 рр. актуальні й сьогодні.

Ключові слова: алкоголізм, витверезник, робітництво, наркодиспансери, антиалкогольна кампанія, нічліжні будинки.

Статья посвящена исследованию борьбы с алкоголизмом в Харькове во время пребывания его столицей УССР. Особенное внимание уделяется административным, правовым, медицинским и общественным методам борьбы с алкоголизмом. Среди правовых методов проанализирована законодательная база, которая регулировала производство и продажу спиртных напитков в начале 20-х годов прошлого столетия. В статье главное место отводится харьковскому «ноу-хау» – вытрезителю, который стал первым учреждением подобного типа, открытым в Украине. Результаты исследования позволяют утверждать, что методы борьбы с алкоголизмом, которые использовались в 1920-е – в нач. 1930-х гг., актуальны и теперь.

Ключевые слова: алкоголизм, вытрезитель, рабочие, наркодиспансеры, антиалкогольная кампания, ночлежные дома.

This article is investigated the fight with alcoholism in Kharkiv as a capital of URSR. Special attention is devoted to administration, legal, medicine and public methods of fight with this problem. Kharkiv's «know-how» - detoxification center, named as vytvereznyk, the first organization of such type in Ukraine is analized. The result of this research are suggested, that methods of fight with alcoholism, which took place in 1920-th – 1930-th, could be used in modern Ukraine.

Key words: alcoholism, vytvereznyk, workers, drug dispensary, anti-alcohol campaign, doss-house.

Боротьба з алкоголізмом у нашій країні триває з перемінним успіхом багато років. Така прибуткова стаття державного бюджету, як надходження від реалізації лікєро-горілчаних виробів, з одного боку, сприяє його поповненню, а з другого – призводить до збільшення витрат з того ж бюджету на лікування окремих представників українського суспільства, які не вистояли у боротьбі із «зеленим змієм». Встановлення паритету в цьому питанні – нагальна потреба.

Черговий раз бідкаючись з приводу зростання кількості алкоголіків в Україні, зокрема серед дітей, не треба забувати, що українське суспільство вже має певний історичний досвід у боротьбі з алкоголізмом. Вивчення цього досвіду, ознайомлення громадськості з актуальними засобами розв'язання цієї проблеми, взяття їх на озброєння та реалізацію – першочергове завдання тих, кому не байдуже майбутнє нації.

Харків – показове місто в цьому плані. Великий науковий, промисловий, студентський центр завжди відрізнявся гостротою сприйняття соціальних проблем. Ніби лакмусовий папірець, харків'яни негайно реагують на ті зміни, позитивні та негативні, що відбувалися у суспільстві. Важкі пореволюційні роки загострили проблему алкоголізму в місті. Алкоголізм, наче соціальна виразка, розкладав суспільство, стомлене від боротьби та протистоянь. Нарешті, з одержанням на початку 1920-х років певної політичної стабільності настав час впритул розбиратися з цією

проблемою. Досвід вивчення перших кроків у боротьбі з алкоголізмом у радянській Україні безцінний для нас сьогодні, адже впоратися з проблемою дотепер не виходить.

Проблема алкоголізму вивчалася та поставала на суд харківської спільноти переважно тими, хто був не байдужий до неї, – медиками, простими громадянами, активними дописувачами газет, сусідами тих, хто вів асоціальний спосіб життя. Харківська преса початку 1920-х років майоріла замітками про те, що алкоголіків стає все більше, особливо дітей. Алкоголізму присвячували свої статті А. Барський [5, с. 8-11], Бродський (ініц. не встан.) [6, с. 24; 7, обкл.], В. Вікторов [10, с. 3; 8, с. 7-8], К. Водолазький [12, с. 5; 13, с. 16], В. Галін [1], Д. Губергріц [14, с. 5-7], О. Закаменна [18, с. 7-8; 19, с. 20-21], Лієва (ініц. не встан.) [22, с. 14], Я. Ліфшиц [2], О. Лучін [3], Е. Мутті [25, с. 4-5], Г. М'якшин [26, с. 4-6], Л. Неймер [27, с. 8-9], Ф. Несмелов [28, с. 8; 29, с. 2]. В усіх джерелах ми бачимо різні приклади пияцтва у місті, а також пропозиції, яким чином можна зменшити рівень алкоголізму серед населення.

Мета даної статті – проаналізувати ситуацію щодо вживання лікєро-горілочаних напоїв серед мешканців столичного Харкова та вивчити ті заходи – адміністративні, правові, медичні та громадські, – за допомогою яких боролися з пияцтвом у 1920-ті–1930-ті роки.

Алкоголізм на початку 20-х років ХХ століття був одним із дошкульних соціальних захворювань, зокрема й у Харкові. Однак уряд країни мав перш за все боротися з голодом 1921-1923 рр., епідеміями пошесних хвороб, туберкульозом, венеризмом та професійними хворобами. Протистояння алкоголізму на початку 1920-х років обмежувалося виданням просвітницьких брошур, лекціями на підприємствах, тематичними виставками, демонструванням наочності тощо. Лікували алкоголіків лише три лікарі на все місто – Б. С. Грейденберг, К. І. Платонов і М. Г. Седов, та й ті займалися приватною практикою [38, ф. Р-203, оп. 1, спр. 918, арк. 59]. Їхні послуги були занадто дорогими для більшої частини населення. Держава проблему алкоголізму в суспільстві ще не сприймала як загрозу, тому адекватної підтримки з її боку не було. 19 грудня 1919 р. Раднаркомом був виданий закон «О запрещении в РСФСР без разрешения производства и продажи спирта, крепких напитков и не относящихся к напиткам спиртосодержащих веществ», який розповсюджувався більшовиками й на територію України [37]. Це фактично означало заборону на торгівлю горілкою, а виробництво самогону каралося як кримінальний злочин. Більшовики вважали, що в такий спосіб вони переможуть алкоголізм. Проте їхні сподівання не виправдалися. У 1921 р. суто з економічних причин Раднарком видав декрет від 9 серпня «О продаже виноградных, плодовых и изюмных вин» (міцністю до 14°), а з серпня 1925 р. було дозволено торгувати горілкою для населення [там само]. Проблема алкоголізму постала як нагальна [4, с. 202, 216-217].

Переважно алкоголіками ставали робітники підприємств, тобто важкої фізичної праці, які виправдовували свою пиятику розслабленням після робочого дня [2, с. 13]. Як доводить статистика, чим більше часу працювала людина (а отже, й більше заробляла), тим більше грошей вона витратила на алкоголь. Наприклад, робітники, що працювали 9 годин на день і витрачали більше половини зарплати на спиртні напої, становили 33 %, а ті, що працювали понад 10-12 годин і пропивали також більше половини зарплати, вже становили 67 % від загальної кількості робітників, які вживали спиртні напої [8, с. 7-8]. Цей показник досить високий, адже, наприклад, у Ленінграді робітники витрачали лише 16 % своєї зарплати на спиртне, але й така цифра визнається дослідниками (зокрема, Н. Б. Левіною) високою [21]. Жахлива ситуація складалася у місті і з дитячим алкоголізмом. За даними обслідувань дітей працівників транспорту, 85 % серед них були знайомі зі смаком спиртних напоїв, 70 % вживали 2-3 різні спиртні напої (горілку, вино, пиво), а 81 % дітей відповіли, що такі напої їм подобаються. Слід звернути увагу: вік опитуваних становив від 8 до 14 років. Деякі діти розповіли, що вживають алкоголь упродовж 1-4 років, тобто познайомилися з ним, ймовірно, в 6-12-річному віці! 37 % опитаних зізналися, що алкогольні напої їм дають батьки [17].

У тогочасному Харкові шинки були звичайним явищем, а в їдальнях багатьох підприємств та установ просто не продавали чаю, мінеральної води або ситра, але там завжди були пиво та міцніші напої. Ними вільно торгували, наприклад, у 22-й їдальні, що містилася в будівлі Палацу праці [13, с. 16]. Не дивно, що після бурхливих свят робітники не з'являлися на роботу і це

позначалося на виробництві. Так, після Різдва 1929 р. ХПЗ недодав 20 тракторів, електрозавод – 60 електромоторів, а «Світло шахтаря» – 400 шахтарських ліхтарів [1, с. 10].

Однією з причин алкоголізму в 1920-ті роки було процвітанню саморобного виготовлення алкогольних напоїв – самогоніваріння. Попит на цю продукцію тримався на постійному рівні, адже пляшка кращої фабричної горілки на ринку в 1928 р. коштувала десь 80 копійок, а відро – 16 крб. На виготовлення відра самогону самогонник витрачав 6 крб 50 коп., отже, в реалізації він був значно дешевшим [29, с. 2]. До того ж, деякі п'яниці, які не могли купити самогон, уживали денатурат та інші сурогати [3, с. 16].

Уряд республіки запровадив правове обмеження торгівлі алкогольними напоями. Адміністративним кодексом УСРР 1928 року були зроблені перші кроки до зменшення споживання лікєро-горілочаних виробів у суспільстві. По-перше, заборонили торгівлю горілкою поруч зі школами, дитбудинками, інтернатами, лікарнями. По-друге, припинили реалізацію будь-яких міцних напоїв у клубах, театрах і кінотеатрах [3, с. 25]. Одразу зазначимо, що деякі кав'ярні торгували лікєро-горілочаними напоями нелегально, хоча на дверях висіла табличка «Вода, пиво, соки».

3 березня 1929 року наркомати юстиції та внутрішніх справ спільно видали обов'язкове розпорядження щодо боротьби із шинкарством, яке каралося штрафом, ув'язненням та висиланням за межі округи [35, с. 3]. Слідом за цим 28 травня 1929 року з'явилася постанова РНК УСРР «Про заходи до обмеження торгівлі спиртовими напоями», яка забороняла «в промислових містах та фабрично-заводських селищах відкривати нові місця продажу горілки і горілочаних виробів». Харківській міській раді дозволялося закривати будь-яку точку продажу горілки, спиртних виробів та пива на прохання робітничих організацій. Натомість по всьому місту відкривалися культурні заклади – невеликі кав'ярні, де не продавали міцних напоїв. Також суворо заборонялося торгувати горілкою та пивом: на революційні свята; у районах розташування фабрично-заводських підприємств – у дні видачі заробітної платні; в робітничих клубах, буфетах громадських установ, у театрах, кіно, лазнях, громадських садах, парках і місцях народного гуляння; у закусочних та їдальнях громадського харчування; реалізовувати особам, які вже перебувають у стані алкогольного сп'яніння (таких просто не пускали до пивних і ресторанів) [3, с. 16]. У пресі була заборонена алкогольна реклама, дозволялися тільки відповідні вивіски на тих крамницях, де торгували вином і пивом [32, с. 6].

У цій боротьбі більшовицьке керівництво завдавало удару ще й по церкві. Протиалкогольна преса активно пропагувала непримиренність до релігії та церковних свят – вони вважалися причиною ледарювання та пияцтва населення. Промовистими були назви статей: «Геть п'яне свято – Великдень!» [31, с. 6], «Геть релігійний дурман та пияцтво» [12, с. 5]. А у статті «Попи й пияцтво» [26, с. 4-6] автор звинувачує служителів церкви у тому, що ті впливають на свідомість людей двома отрутами – релігією та горілкою. В антиалкогольній літературі є такий приклад: «У самому тільки Харкові перед великоднем 1929 р. продали півмільйона «сороковок» горілки, майже на півмільйона карбованців», але немає жодного свідчення про продаж алкогольних напоїв в інші дні [31, с. 6]. Як бачимо, у суспільства виховувалося неприйняття церкви та впевненість, що пиячать найбільше на релігійні свята, хоча статистика зберігає стало високі цифри про п'яниць, затриманих на вулицях саме в дні видачі заробітної платні.

Статистика щодо смертності теж невтішна: із 100 серцевих нападів лише 10 викликані іншими причинами, решта 90 сталися через вживання алкоголю; 40 % злочинів скоєно в стані алкогольного сп'яніння; 20 % нещасних випадків на виробництві, вдома або під час вуличного руху відбувалося під впливом алкоголю на свідомість людини [11, с. 8].

У Харкові станом на 1929 рік діяли 5 наркодиспансерів, які районувалися за виробничим принципом: 1-й наркодиспансер містився при Психоло-неврологічному інституті й обслуговував друкарів, харчовиків, шкіряників, швейників, трудівників авіазаводу та ще кількох підприємств; 2-й діяв при Інституті психіатрії, він лікував найтяжчі випадки наркоманії, обслуговував спиртовий, ліжковий та велосипедний заводи, радіозавод, 1-й та 2-й бупри, житлові кооперативи й клуби свого району; 3-й діяв при третій поліклініці й обслуговував ХПЗ, ДЕЗ (сучасний ХЕМЗ), «Серп і Молот», «Кутузівку»; 4-й – при медико-санітарному управлінні Південної і Донецької

залізниць, обслуговував переважно транспортників; 5-й – у Троїцькому провулку, обслуговував тютюнові фабрики, електростанцію, трамвай, картонажні фабрики, заводи кустарів та житлокоопи й клуби свого району [24, с. 16].

Одним із дійових методів лікування алкоголізму на той час був гіпноз [22, с. 14]. Досвід показав, що майже 50 % алкоголіків, які зверталися до наркодиспансерів, під впливом гіпнозу припиняли пиячити, а ще 20 % пили набагато менше [14, с. 5-7].

Однак не всі харків'яни зверталися до наркодиспансерів добровільно. На підставі інструкції Нарком'юсту, Наркомвнусправ та Наркомздоров'я деякі категорії п'як підлягали примусовому лікуванню. Це ті особи, у яких на фоні алкогольного сп'яніння виникали психічні розлади; алкоголіки, які порушували громадський спокій і були небезпечними для оточення; п'яниці, які під дією алкоголю руйнували майно [5, с. 8-11]. Клопотання про примусове лікування алкоголіка порушували зацікавлені особи (найближчі родичі, домоуправління, адміністрація установи, де працював п'яниця) перед спеціальними комісіями при здороввідділах. Ці комісії після огляду хворого призначали певне лікування. Згодом пункт 72-й Адміністративного кодексу, окрім закріплення права місцевих органів відправляти на примусове лікування алкоголіків, увів ще й штрафи та примусові роботи за відмову від примусового лікування і появу нетверезим на вулицях міста. Штрафи надходили до місцевого бюджету і спрямовувалися в медичні заклади для лікування п'яниць [23, с. 8-9].

У подоланні проблеми алкоголізму в місті активну участь брали громадські організації. Основну діяльність провадило Всеукраїнське протиалкогольне товариство, яке мало розлогу мережу осередків на місцях – на підприємствах, у клубах, при житлових об'єднаннях тощо. Завдання осередків полягали в подоланні алкогольних звичаїв та пропагуванні здорового побуту, залученні нових членів до товариства, організації допомоги хворим шляхом встановлення контакту з наркодиспансерами та направлення туди алкоголіків і наркоманів, у сприянні обліку збитків підприємств від прогулів внаслідок п'ятики [3, с. 30]. З ініціативи протиалкогольного товариства в кінотеатрах демонстрували спеціальні фільми, у фойє влаштували виставки, а лікарі читали роз'яснювальні лекції. Таке живе спілкування приваблювало харків'ян. Наприклад, кінофільм «Під гіпнозою» переглянуло понад 300 тисяч осіб [33, с. 7].

Протиалкогольний рух породив дуже важливий і вкрай необхідний на той час заклад – витверезник. Вперше на території Союзу витверезник було відкрито у березні 1929 року в Москві [9, с. 7]. Хоча деякі журналісти, зокрема Яна Тарасенко, у харківській газеті «Время» від 13 серпня 2009 року називає дату і місце відкриття першого витверезника в колишньому Союзі – 1931 р., м. Ленінград [34, с. 3]. А дата заснування витверезника у Харкові, наведена нею, просто вражає – 1966 рік! Вочевидь, авторка ніколи не бачила замітку «Витверезник у Харкові», яка була розміщена у додатку до «Шляху до здоров'я», який називався «За тверезість», виданому у 1930 році. У замітці чітко вказується дата відкриття витверезника у столиці УСРР – 18 червня 1930 р. І ця дата є достовірною, бо в цьому ж додатку простежується весь шлях заснування цієї установи – від 15 грудня 1929 року, коли на зборах протиалкогольного осередку ДЕЗ була ухвалена резолюція на підтримку Харківського товариства боротьби з алкоголізмом і рішення адмінвідділу про закриття шинку «Куток розваги» та передачу приміщення під витверезник, від ухвали постанови міськради про необхідність створення витверезника, до відкриття цього закладу [9, с. 7]. Прикро, що твердження таких псевдодослідників на віру приймаються зовсім сліпо та не піддаються критиці. Постулат про те, що перший союзний витверезник виник у Ленінграді у 1931 р., після Я. Тарасенко підтримав теж харківський журналіст Дмитро Губін у своїй статті. Відштовхуючись від цієї дати, він указує, що «спустя несколько дней точно такое же заведение впервые в СССР появилось и в Харькове» [15], також даючи неправильну дату відкриття першого столичного витверезника. Вочевидь, що такі відомості досі мало цікавлять професійних «акул пера», а відновлення історичної справедливості, як завжди, лежить на плечах істориків.

Повертаючись до роботи першого витверезника, зазначимо, що працював він цілодобово і надавав медичну допомогу тим, хто мав алкогольне отруєння [6, с. 24]. За червень-липень 1930 року витверезник прийняв 1026 осіб (тобто в середньому близько 17 за добу), у серпні – 512, вересні – 600, жовтні – 716, у листопаді було доставлено 914 осіб, а в грудні – 736 [27, с. 8-9].

Однак, як потім з'ясувалося, витверезник охопив лише центр міста, а п'яниці з околиць туди потрапляли рідко. Для доставки п'яничок здалеку не було карети. Так постало питання про відкриття ще одного витверезника, в іншому кінці міста. Проте на початку 30-х років ці наміри залишилися невітленими. Та створення навіть одного витверезника було вагомим здобутком у боротьбі з алкоголізмом у Харкові [30, с. 4].

Певну роль також відіграли спеціальні комсомольські бригади, що склалися з представників комсомольських осередків підприємств. Ці активісти мали наглядати за станом антиалкогольної роботи на підприємствах, обстежувати буфети на предмет продажу горілчаних напоїв, підтримувати зв'язок із клубами, де здійснювалась тематична пропаганда. Наприклад, у 1928 році були обстежені десять харківських клубів, а точніше – буфети при них. Комсомольські бригади виявили та вилучили всю алкогольну продукцію, замінивши її на безалкогольну. Бригади встановили, що клуби дуже неохоче приєднуються до антиалкогольної кампанії, окрім клубу «Металіст», який організував хоровий гурток як один з видів боротьби із хмільним побутом. А керівник клубу ім. М. І. Калініна взагалі відкрито заявив: «Досі ми нічого не зробили у цій сфері, та й у подальшому також не збираємося нічого робити» [5, с. 5]. За такої байдужості до справи на великі зрушення годі було сподіватися.

Зловживання алкоголем створювало проблеми не тільки для самих п'яниць, а й для їхніх дітей. Серед пацієнтів Сабурової дачі було багато малюків з уродженими психічними вадами, бо їхні батьки були алкоголіками. Чималу кількість таких пацієнтів підбирали просто на вулицях, деякі з них перебували в стані алкогольного сп'яніння [10, с. 3].

Для людей, які зловживали алкоголем і не мали житла, у місті створили спеціальні притулки – так звані нічліжні будинки. Одним з найбільших був триповерховий будинок окресоцзабезу № 1 поблизу Благовіщенського базару. Призначався він виключно для жінок, які внаслідок зловживання алкоголем опинилися на вулиці, і таких мешканок налічувалося в ньому близько 400. Були тут і матері з немовлятами, і зовсім «спиті» жінки, які вдень займалися крадіжками та жебрацтвом, а ввечері поверталися до нічліжного будинку [8, с. 7-8].

І все ж таки, оглядаючи той складний період, маємо відзначити, що боротьба з алкоголізмом у Харкові привела до позитивних зрушень. Уживалися дійові адміністративні заходи, ширилася антиалкогольна пропаганда. Розгорнулася діяльність мережі наркодиспансерів. Запроваджувалось примусове лікування алкоголізму. Був створений перший витверезник. До антиалкогольної діяльності активно долучалися комсомол, інші громадські організації. Мабуть, не всі ці заходи були виправданими з точки зору дотримання демократичних норм, але вони демонстрували прагнення більшовицької влади та громадськості, що її підтримувала, остаточно позбутися алкоголізму. Сьогодні в Україні витверезники закриті з 1999 року, як такі, що не відповідають європейським нормам захисту прав людини [20]. Тим не менше, в таких країнах світу, як США, Польща, Фінляндія, Німеччина, Канада, Швеція та Англія, установи, подібні витверезникам існують та користуються певним «попитом» нетверезого населення [16].

А втім, кількість алкоголіків зростає. Вважаємо за доцільне прискіпливе студіювання всіх проявів вітчизняного та іноземного історичного досвіду боротьби з алкоголізмом з метою використання його в практиці українського сьогодення.

Література

1. Галін В. Алкоголь – ворог трудящих / В. Галін – Х. : б. в., 1931. – С. 10.
2. Лифшиц Я. И. Алкоголь и труд / Я. И. Лифшиц. – Х. : б. в., 1927. – 34 с.
3. Лучін О.М. Алкоголь і побут. / О. М. Лучін. – Х. : б. в., 1930. – 27 с.
4. Похлѣбкин В. В. История водки / В. В. Похлѣбкин. – 2-е изд., испр. и доп. – Новосибирск : Рус. беседа, 1994. – 256 с.
5. Барський А. Про примусове лікування алкоголіків / А. Барський // За тверезість. – 1929. – № 23. – С. 8-11.
6. Бродський. Перший на Україні витверезник (у Харкові). Перший на Україні витверезник (у Харкові) / Бродський // За тверезість. – 1930. – № 17-18. – С. 24.
7. Бродський. Резолюція, що її ухвалив протиалкогольний осередок заводу ДЕЗ 15 грудня 1929 року. / Бродський // За тверезість. – 1929. – № 23. – обкл.
8. Викторов В. На задворках жизни / В. Викторов // За тверезість. – 1928. – № 4. – С. 7-8.

9. Витверезник у Харкові // За тверезість. – 1930. – № 3. – С. 7.
10. Вікторів В. Вони не винні / В. Вікторів // За тверезість. – 1928. – № 1. – С. 3.
11. Вікторів В. Смерть на вулиці / В. Вікторів // За тверезість. – 1928. – № 4. – С. 8.
12. Водозаський К. Геть релігійний дурман та пияцтво / К. Водозаський // За тверезість. – 1930. – № 7. – С. 5.
13. Водозаський К. Порядок в їдальні № 22 ХЦРК / К. Водозаський // За тверезість. – 1930. – № 6. – С. 16.
14. Губергріц Д. Чи можна вилікувати алкоголізм / Д. Губергріц // За тверезість. – 1929. – № 17. – С. 5–7.
15. Губин Д. Возвращение в выгрезвитель / Д. Губин // Время. – 2012. – С. 2.
16. Деметр Є. Витверезники повертаються? [Електронний ресурс] / Є. Деметр // Ріоньюс. – 2010. – 10 грудня. – Режим доступу: <http://rionews.com.ua/newspaper/socio/now/n10343142612>
17. Діти п'ють // Харківський Пролетарій. – 1929. – 18 серпня.
18. Закаменна О. Не треба соромитися / О. Закаменна // За тверезість. – 1929. – № 18. – С. 7-8.
19. Закаменна О. Чи потрібний нам витверезник? / О. Закаменна // За тверезість. – 1929. – № 21. – С. 10-12.
20. Каплюк Г. Витверезники повертаються? [Електронний ресурс] / Г. Каплюк // Главком. – 2010. – 16 червня. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/1098.html>
21. Левина Н.Б. Рабочая молодежь и антиалкогольное движение [Електронний ресурс] / Н.Б. Левина // Трезвый мир. – 2008. – 21 авг. – Режим доступу: <http://trezv.org/trezvost/antialkogolnoe-dvizhenie-1920-x-godov.html>
22. Лієва. Рисунок могилу пияцтву / Лієва // За грамоту. – 1929. – № 6. – С. 14.
23. Ліфшиц Я. І. Проект нового закону / Я. Ліфшиц // За тверезість. – 1930. – № 6. – С. 8–9.

24. Мережа наркодиспансерів в Харкові // За тверезість. – 1929. – № 15. – С. 16.

25. Мутті Е. Пияцтво і туберкульоз / Е. Мутті // За тверезість. – 1930. – № 6. – С. 4–5.
26. М'якшин Г. Попи й пияцтво / Г. М'якшин // За тверезість. – 1929. – № 20. – С. 4–6.
27. Неймер Л. Витверезник / Л. Неймер // За тверезість. – 1931. – № 1. – С. 8–9.
28. Несмелов Ф. Разумные развлечения в борьбе с пьянством / Ф. Несмелов // Шлях до здоров'я. – 1929. – № 3. – С. 8.
29. Несмелов Ф. Разумные сбережения вместо безрассудных трат на самогон // Ф. Несмелов // За тверезість. – 1928. – № 4. – С. 2.
30. Овчаренко П. Про роботу витверезувальні / П. Овчаренко // За тверезість. – 1932. – № 3-4. – С. 4.
31. Полінський Б. Геть п'яне свято – великдень! / Б. Полінський // За тверезість. – 1930. – № 7. – С. 6.
32. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР «Про заходи до обмеження торгівлі спиртовими напоями» // За тверезість. – Х., 1929. – № 14. – С. 6.
33. Розенберг Д. Кіно на протиалкогольному фронті / Д. Розенберг // За тверезість. – 1929. – № 21. – С. 7.
34. Тарасенко Я. Ну, за трезвий образ життя! / Я. Тарасенко // Время. – 2009. – С. 3.
35. Увага! // За тверезість. – 1929. – № 14. – С. 3.
36. Эпштейн Л. Комсомольская бригада обстреляла харьковские клубы // За тверезість. – 1928. – № 4. – С. 5.
37. Яров С.В. К вопросу о причинах роста алкоголизма в 1920-х годах Яров С.В. К вопросу о причинах роста алкоголизма в 1920-х годах [Електронний ресурс] / С. В. Яров // Трезвый мир. – 2008. – 21 авг. – Режим доступу: <http://trezv.org/trezvost/alkogolizm-v-1920-x-godax.html>
38. Державний архів Харківської області.